

*»Björnstorp och Svenstorp är taxat till 400 miljoner.
Men att sälja det – vad hade det gett mig? Inte ett skit.«*

NILS GYLLENKROK

KLOCKAN 09.35 HÄMTAR Nils Gyllenkrok upp Fideikommissnämnden på Sturups flygplats. Det är den 3 juni 2005. Ett slags inspektion ska äga rum. Tre generationer Gyllenkrok har ansökt om att få fideikommisset Björnstorp och Svenstorp förlängt. Det skulle innebära att regeringen åsidosätter arvsrätten och i stället ger fideikommissurkunderna från 1743 och 1779 förlängd giltighet. Budskapet i dessa testamenten är att äldsta sonen i familjen ärver hela egendomen obeskuren. Familjens förhoppning är att urkunderna ska få fortsätta att gälla i två generationer framöver. Två generationer av Gyllenkroks döttrar ska gå utan sin laglott.

Ekipaget åker först till Björnstorp. I det vita slottet med det röda taket bor Thure-Gabriel Gyllenkrok. Han lever ensam i huvudbyggnaden sedan frun, friherrinnan Caroline Gyllenkrok, ramlade i trappan 2004 och dog. I köksflygeln höger om slottet bor den 61-årige butlern Rutger Sjöstrand. Han lagar gärna bergtungefilé med räksås och gröna ärtor till Baronen.

Efter lunch på Björnstorp 12.30 åker Fideikommissnämnden vidare till Svenstorp. Från det monumentala renässansslottet nordost om Lund styr Baronens son Nils Gyllenkrok, född 1948, Björnstorp och Svenstorp. Reser sig Nils Gyllenkrok från en av de gröna fåtöjlerna i salongen på första våningen ser han ut över radbyn Igelösa, de sävligt snurrande vindkraftverken i förgrunden och det vidsträcka åkerlandskap som dominerar nordöst om Lund.

Vid kl. 15 håller Fideikommissnämnden ett internt sammanträde på slottet innan Nils Gyllenkrok eskorterar nämnden tillbaka till Sturups flygplats. Fideikommissnämnden består av fem ledamöter med beslutsrätt. Två jurister, en från kulturvården, en fideikommissarie och en som företräder lantarbetarna.

Exakt en månad innan Fideikommissnämnden träffar familjen på de två slotten skickar man ut baronernas förfrågan på remiss. Lunds kommun, Länsstyrelsen, Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet, Prins Eugens Waldemarsudde och Nationalmuseum ombeds att ta ställning till familjens önskan om förlängt fideikommiss – och i praktiken åsidosatt arvsrätt för familjens flickor.

Det svenska fideikommisset är ursprungligen en import från det feodala Tyskland. Under det trettioåriga kriget snappar svenska soldater upp den tyska lågadelns strategi för att hålla samman nyvunna förmögenheter. Ett gods, en samling juveler, ett dyrbart bibliotek kan skyddas genom ett testamente som föreskriver att egendomen i all framtid

ska ärvas i sin helhet av den förstfödde sonen. Därmed riskerar inte förmögenheten att splittras eller förminskas vid ett generationsskifte. Det är tronföljdens primogenitur överförd på egendom.

Svenska officerare återvänder från slagfälten på kontinenten med krigsskatter och med en successionsteknik som ska konservera släktens skatter i all evighet. Även om krigarens privatekonomi försämras ska det inte påverka den egendom som vilar i fideikommiss. Jordmassan kan inte delas, en konst- eller smyckesamling inte halveras. »Hade man – som många krigare – lyckats kravla sig upp ett stycke på samhällsstegen, hade man krupit upp ett par pinnar i rangrullan, ja, då ville man stanna kvar där«, som Kjell Å. Modéer, professor i rättshistoria vid Lunds universitet, skriver i en uppsats om fideikommissets historia.

Det testamente som reglerar ett fideikommiss kallas fideikommissurkund. Den som innehar en fideikommiss-egendom kallas fideikommissarie.

Redan vid 1600-talets mitt tycker vissa familjemedlemmar som inte ärver att fideikommisset är orättvist. I ett rättsfall 1680 hävdar änkan Maria Kristina Wrangel att fideikommissformen inkräktar på hennes rätt att erhålla giftorättsandel. I hovrätten står hennes rätt till arv från maken mot hans frihet att formulera villkor för successionen av hans egendom. Kung Karl XI råder parterna till förlikning. Tvisten leder dock till att fideikommissformen går på ett slags remissrunda och så småningom skrivs in i 1686 års testamentsstadga, en av seklets stora civilrättsliga refor-

mer. I punkt fem ges privatperson rätt att till sin »familjes heder och conservation« göra en »förordning att barn och eller andra icke skola hafva macht något testamenterat gods, huus, fruchtbart capital eller jouveler, at dela, förminska eller föryttra«. Omyndiga barn, försäkrar stadgan, får dock inte vägras för uppfostran väsentliga medel.

Samma år stöts och blöts fideikommisset när den karolinska lagkommissionen sammanträder för att se över ärvdabalken. En borgmästare ställer sig på de åsidosatta syskonens sida och föreslår en begränsning av den andel av arvet som bör få läggas i fideikommiss. Kommissionens ordförande formulerar ett krav på laglott, det vill säga arvingars rätt till en kaka av arvet oavsett vad som föreskrivs i fideikommissurkunden.

Det finns slutligen inget gehör för dessa rättvisekrav. I ärvdabalken i 1734 års lag finns rättigheten inkluderad att skriva testamente med eller utan villkor, så även fideikommiss.

Fideikommissurkunden som reglerar successionen av familjen Gyllenkroks slott och gods Svenstorp skrivs den 16 februari 1743, seklet då majoriteten av våra fortfarande kända fideikommiss instiftas. Maria Gyllenkrok, född Hegardt, har ärvt slottet av sin pappa, förmögen rådmän från Malmö. 1723 gifter sig Maria Hegardt, i sitt tredje äktenskap, med generalen Axel Gyllenkrok.

Fideikommissurkunden skrivs till förmån för Marias och Axels son Fredrik Gustaf Gyllenkrok. Då erfarenheten visat att godsens styckande och uppdelning mellan barn

och arvingar lett till att de blir ruinerade och råkar i främmande händer, ska Svenstorp, motiverar Maria Gyllenkrok, »blifva och ewärdeligen vara i en hand tillsammans under fideiCommiss natur, och efter min son Fredrich Gyllenkroks död tillfalla hans äldsta Son och sedan til thennes äldsta son och så vidare alltid til innehafvarens äldste son.«

Skulle Fredrik Gyllenkrok inte avla någon son eller sonson, går arvet till innehavarens bror. Finns inte bröder eller brorsöner ska Svenstorp gå till innehavarens farbror eller dennes äldste son. Om ingen farbror finns – då tillfaller godset innehavarens äldsta dotter.

En förmyndarklausul gentemot den snuvade delen av familjen finns: innehavaren, Fredrik och framåt, ska betala 12 000 daler silvermynt till sina syskon och deras barn och »vårda om sine syskon och befordrar theas välgång ... «.

Denne Fredrik Gyllenkrok är gift med Eva Charlotta Bielke, dotterdotter till den mäktiga godsinnehavarskan Christina Piper. Eva har i arv fått med sig fideikommisset Hesselbyholm vid Mälaren.

Maken Fredrik Gyllenkrok får 1779 Kronans medgivande att flytta fideikommissrättigheterna från Hesselbyholm till Björnstorp, familjen Gyllenkroks andra slott. Föreskrifterna i fideikommissurkunden för Björnstorp är likartade de som gäller för Svenstorp: godset ska tillfalla äldsta sonen. Fideikommisset får inte pantsättas, säljas eller förskingras. Godset ska hållas i gott stånd, inventarier ska förbli »oförtryckta« – utgår något ska jämnogott återskaffas.

När Fideikommissnämnden håller internmöte på Svens-
torp eftermiddagen den 3 juni 2005 är det dessa direktiv
man utgår ifrån. Man frågar sig om Gyllenkroks egen-
domar är så värdefulla från »kultur- och naturvårdssyn-
punkt« att fideikommissurkunderna från 1743 och 1779
bör få fortsatt giltighet. Fideikommissnämnden ger en
rekommendation i frågan till regeringen.

I franska revolutionen attackeras kärnan i fideikommisset.
Egendomsband ska klippas och privilegierad successions-
rätt avskaffas. 1792 avskaffas de franska fideikommissen
och det blir förbjudet att instifta nya. (Fideikommissen
återkommer en kortare period i och med Napoleons upp-
rättande av en kejsaradel.)

Det dröjer ytterligare ett halvt sekel innan fideikommiss-
sen avskaffas på bred front.

I Nederländerna, Italien, Belgien, Spanien och Portugal
avvecklas fideikommissen under 1830- och 40-talen. För-
ändringen bottnar delvis i en ny tankeriktning, fysiokratis-
men, som hävdar ett självägt jordbruk som samhällets eko-
nomiska ideal. Massiva jordmassor låsta i fideikommiss
innebär en ekonomisk, politisk och social bromskloss för
detta självägande.

Sverige får tidigt ett förbud mot instiftande av nya fidei-
kommiss – däremot inte en avveckling av de redan existe-
rande. 1810 förbjuds nya fideikommiss i fast egendom i
Sverige.

I de skandinaviska grannländerna dröjer det ytterligare

några decennier. Men när förbuden mot nya fideikommiss väl antas följs de snart upp av radikala avvecklingskrav mot de redan befintliga.

I Danmark, där stora jordarealer ligger låsta i fideikommiss, förbjuds instiftande av nya fideikommiss 1849. 1919 inleds en avveckling av de kvarlevande fideikommissen med motivet att skaffa fram jord till småbrukare. Avvecklingen går till så att fideikommissinnehavaren får äganderätt till egendomen under villkor att han betalar 20–35 procent av värdet till statskassan samt mot ersättning ställer en tredjedel av jorden till statens förfogande. Inom ett decennium är avvecklingen av danska jordfideikommiss slutförd.

Samma år, 1919, antar Finland en förbudslag mot nya fideikommiss. 1931 upplöses de kvarvarande. Bland annat för att få loss jord till kareler som flyttar till Finland när Finland förlorar landområdet.

Avvecklingen i Sverige ska visa sig bli en enormt mycket mer seglivad historia. Som Björnstorp och Svenstorp vittnar om är avvecklingen häpnadsväckande nog inte slutförd ännu.

Redan vid 1856-58 års riksdag prövar bondeståndet fysiokratiska argument för en avvecklingslag. Tiden kändes kanske mogen. 1845 antogs lika arvs- och giftorätt i Sverige. Men i riksdagen ger endast bondeståndet bifall.

Mellan 1882 och 1914 väcks fjorton motioner in frågan. De faller eftersom första kammaren med sin höga koncentration av betitlad adel röstar emot. Bakom 1882 års mo-

tion står en av det framväxande industrisamhällets portalfigurer, A. O. Wallenberg, som anför att fideikommissen strider mot arvsrätten. 1889 är en reform mycket nära. Endast tre röster saknas i första kammaren för en avvecklingslag.

1890-talets motioner skrivs mot bakgrund av det som senare ska forma tankegångarna i egnahemsrörelsen: arbetarklassen ska ha möjlighet att försörja sig via en privatägd täppa jord. Fideikommissen, med dess förbud om avyttring av jord, framstår som en bromskloss mot den drömmen. Dessutom ligger många fideikommissjordar obrukade på grund av att fideikommissier saknar rörelsekapital för att bruka den jord man enligt urkunden är förhindrad att sälja.

Vid 1914 års riksdag tas äntligen ett beslut. Lagutskottets majoritet går på motionärens linje. Nu tillsätts en utredning som ska föreslå hur en avveckling ska se ut i praktiken.

Också detta dröjer, en segdragenhet som gör att de rationella argumenten för en avveckling börjar förlora i slagkraft.

Det hinner bli 30-tal och livsmedelskris och startskott för socialdemokratins moderna jordbrukspolitik. Rationelitet blir ett honnörsord. De jordbruk som ska stå sig bäst i en hårdnande konkurrens visar sig vara de industriellt storskaliga. Om de väldiga fideikommissen vid sekelskiftet hade framstått som otypliga anomalier byter de nu skepnad till effektiva mönstergårdar. »De kom på ett nära nog idealiskt sätt att förverkliga tanken på ett rationellt mo-

dernt jordbruk. Hade de bara inte varit fideikommiss!«, utropar professor Kjell Å. Modéer.

Mekaniseringen av jordbruket hade inletts på 20-talet. En bonde behövde 150–200 hektar åker för att en traktorinvestering skulle löna sig. Godsägarna kliver under mellankrigstiden fram som ett agrart avantgarde.

Detta tillsammans med de fördröjningar världskriget medförde innebär att fideikommissen får bestå ända fram till det radikala 1960-talet. 1959 presenteras äntligen en SOU som kommer att resultera i en avvecklingslag med start fem år senare, 1 januari 1964.

Denna utredning från 1959 är skriven med en utmattningens klarhet. Andemeningen är att nu ska fideikommissen väck – 170 år efter franska revolutionen, 114 år efter lagen om lika arvsrätt, 40 år efter att de danska fideikommissen börjat avvecklas anses fideikommissen också i Sverige vara en successionsrättslig anomali. Som blir svårare att upprätthålla ju mer samhällsförhållandena skiljer sig från när urkunderna skrevs, det vill säga 1700-talet. Sverige har som sista land att försöka administrera dessa dokument från en svunnen tid.

Det kan inte ha känts värdigt.

I antal är fideikommissen, och de familjer som lever på dem, förhållandevis få – vilket förstärker deras exklusivitet. 1959 finns 111 jordfideikommiss kvar. Till 90 av dessa hör fideikommisskapital och till elva hör också stadsfastigheter.

I yta utgör de dock en betydande del av den svenska jor-

den, koncentrerade till ett fåtal landskap söder om Dalälven. 1959 motsvarar den svenska fideikommissjorden ungefär en yta av Gotlands storlek. I Malmöhus län är 9 procent av arealen fideikommissjord, i Sörmland 8,8 procent, Kristianstad 6,5 procent, Stockholms län 6,2, Östergötland 4,2 och Örebro 3,9 procent.

När Sverige går från 50- till 60-tal – det är Tage Erlanders tredje regering – ligger alltså jord och skog motsvarande Gotland låst i en feodal förvaltningsform som strider mot arvsrätten. Alla andra europeiska stater har lyckats avskaffa sina fideikommiss. Fideikommissutredningen genomsyras av en nästan skamfull aversion mot denna svenska kvarleva.

Nu, på tröskeln till 60-talet, finns ett tydligt klassperspektiv på fideikommissen som väger tungt i argumenteringen för en avveckling. Fideikommissens »privilegiering« av ett fåtal släkter, den absoluta merparten adliga, anses oförenlig med individers likhet inför lagen. Utredaren finner kapitalfideikommiss, alltså pengar låsta i fideikommissform, »särskilt stötande« eftersom dessa inte ställer krav på någon som helst insats av arvingen. Han kan blott nyttja avkastningen framför ögonen på sina syskon eller sin mor utan annan motprestation än att vara förstfödd och man.

Lagförslaget debatteras i riksdagen 1963. Enskilda fideikommissarier och deras advokater gör motstånd i remisstrafiken – men förgäves. Den avvecklingslag som träder i kraft 1964 är ändå hänsynsfull gentemot fideikommissari-

erna och deras söner. Fideikommissen ska avvecklas när den nuvarande innehavaren avlider. Den tilltänkta efterträdaren har rätt till hälften av egendomen. Den andra hälften ska skiftas som ett vanligt arv vilket innebär att äldste sonen har rätt till sin andel av den hälften också. I denna mjuka övergång till vanlig egendom tar lagen hänsyn till den tänkte efterträdarens känslor: han kan ha förberetts för ett liv som fideikommissarie.

På fideikommisset Björnstorp och Svenstorp dör Thure-Gabriel Gyllenkroks far 1941. Thure-Gabriel, den nuvarande patriarken, axlar manteln som 19-åring. Han hinner sitta 23 år på tronen innan avvecklingslagen börjar gälla 1964.

Under merparten av sitt liv måste Thure-Gabriel Gyllenkrok ha levt i tron att fideikommissen Björnstorp och Svenstorp ska avvecklas.

Sent i livet ska dock den svenska politiken återigen skifta syn på fideikommissen. Thure-Gabriel har sett fideikommissstanken så sakteliga gå, och sedan återkomma. Det är mot den bakgrunden som Fideikommissnämnden vandrar genom Björnstorp och Svenstorps salar i juni 2005.

I lagen från 1964 finns en undantagsregel. Paragraf sex. Den säger: har fideikommisset »synnerligt kulturhistoriskt värde« må Konungen förlänga urkunden.

Det råder juridisk konsensus om att denna undantagsregel formulerades med tanke på ett enda slott, Skokloster, vars konst-, möbel-, och vapensamlingar är världsberömda.